

Aja'ib al-Makhlukat wa Ghara'ib al-Mawjudat: A stylistic analysis based on constituent extraposition*

Dr. Elham Mizban

PhD in linguistics, Ferdowsi University of Mashhad

Dr. Ali Alizadeh¹

Dr. Shahla Sharifi

Associate Professors of Linguistics, Ferdowsi University of Mashhad

Abstract

Wonders books make up a lesser-known category of the Persian literature that explore and describe unknown phenomena and creatures. This study examines the full text of the book *Aja'ib al-Makhlukat wa Ghara'ib al-Mawjudat* by Tousi, dating back to the 12th century, focusing on relative clauses and prepositional phrases based on the syntactic process of constituent extraposition. The findings reveal that the majority of optional extraposition occurs with the relative clauses describing a noun phrase, whereas the rate of prepositional phrase extraposition in this work is 36%. Additionally, the proportion between the extraposed and retained relative clauses in the text is nearly balanced, with 88 instances of extraposition and 79 instances of retention in their canonical positions. The rate of extraposition of relative clauses from various sentence positions indicates that, while the main positions, such as those of subjects and objects, account for the majority (58%), other positions like complement and adverbial also significantly contribute (42%) to this process. The analysis of the extraposed structures in terms of grammatical weight and length shows an intermediate approach in this text, positioning it between the characteristics of Morsal prose and elaborate prose, with a clause length of 6.84 and a grammatical weight of 3.58. Thus, from a stylistic perspective concerning extraposition indicators, the style is assessed as moderate and balanced. Moreover, the examined examples in the book demonstrate phonological

* Date of receiving: 2025/01/20

Date of final accepting: 2025/09/15

1 - email of responsible writer: alalizadeh@um.ac.ir

diversity and the alternating and simultaneous use of the relative markers “ke” and “ki”.

Keywords: Constituent extraposition, Grammatical weight, Relative clause, Mohammad Tuosi, *Aja'ib al-Makhluqat*.

1. Introduction

"Wonders books" constitute a unique and relatively under-researched category in the Persian literature, characterized by their detailed exploration and description of unfamiliar phenomena and extraordinary creatures. These texts often served as an encyclopedic collection of natural history, folklore, and sometimes even scientific observations. Among these fascinating works, *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* (Wonders of Creation and Marvels of Existence) by Abu al-Mo'ayyad al-Tousi, a significant work dating back to the 12th century, stands out as a famous example. This study undertakes a comprehensive examination of the complete text of the book, with a specific focus on the constituent extraposition involving relative clauses and prepositional phrases. The research aims to explore the stylistic and grammatical characteristics of this classic Persian text by responding to a few research questions as follows:

1. What is the ratio of extraposed relative clauses and prepositional phrases to those that remain in their canonical positions in *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat*?
2. Which nominal positions in *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* is most frequently subjected to the extraposition of relative clauses?
3. What is the grammatical weight of the extraposed constituents in *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat*?
4. How can the relationship between the stylistic features of *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* and the syntactic index of constituent extraposition in this work be explained?

2. Methodology

The present research examined all the descriptive clauses found across all the ten chapters of the book, thereby constructing a substantial corpus exceeding 68,000 words. This extensive textual body ensured a comprehensive and statistically robust foundation for the syntactic analysis. Within this framework, every descriptive clause in the work, whether it remained in its canonical position or had undergone extraposition, was subjected to a detailed structural analysis. Each clause was scrutinized based on several key linguistic parameters. These included its extraposition status (whether it was extraposed or not), the grammatical role and the precise position of its core referent noun (e.g., subject, object, genitive), the type and informational structure of the associated verb, and, finally, its grammatical weight and overall length.

Furthermore, all the extraposed prepositional phrases were systematically extracted from the corpus. These phrases were then individually assessed and categorized according to their length and their grammatical weight, which often correlates with their structural complexity and the informational load they carry.

3. Results and discussion

The findings show that relative clauses describing noun groups are the most commonly moved parts, with 119 of 162 moved elements being relative clauses and 43 being prepositional phrases. This highlights relative clauses as the main type shifted to the sentence end in Tousi's writing. The comparison of the moved versus unmoved relative clauses shows a near-even split, with 88 moved and 79 unmoved clauses, indicating a 53% tendency for extraposition when a choice exists. This suggests a preference for placing modifiers at the end of the sentence, like earlier simpler prose styles.

For the second question, 58% of the moved relative clauses come from main grammatical positions (subjects and objects), while 42% come from other positions. This high share from non-main positions indicates that Tousi used extraposition flexibly, even for deeply embedded sentence parts, suggesting a moderate style that avoids the strict simplicity of basic prose or the heavy complexity of the later elaborate prose

Further analysis of the grammatical load and length supports this middle-ground style. The average clause length is 6.84 words, with a grammatical load of 3.58. These values place Tousi's work between simple prose, like "Safarnameh" (clause length 6.29, load 3.32), and elaborate prose, like "Khatay-nameh" (clause length 8.10, load 4.00). This marks the text as a stylistically balanced one.

Regarding the fourth question, Tousi's frequent use of extraposition (53%) on slightly heavier sentence parts than in simple prose, but less complex than in highly ornate texts, shows a deliberate effort to enhance the style without losing clarity. This approach makes the text engaging yet accessible to educated readers of the time.

4. Conclusion

The comprehensive analysis of *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* by Tousi, based on the constituent extraposition, corroborates the long-held view articulated by scholars such as Shamisa (1990) and Natel Khanlari (2008) that linguistic evolution is a gradual and incremental process. This study demonstrates that the subtle shifts and developments in language can be traced and understood through detailed investigations of historical texts.

The study of *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* is crucial to observe the stabilization of the Persian relativizing marker in terms of phonetic variety. It exemplifies a moderate and balanced stylistic approach concerning influential stylistic elements like constituent extraposition.

The text style is not as simplistic and devoid of literary embellishments and structural complexities as texts from the morsal prose period, which are often considered to be the written form of the spoken language of their time (Shamisa, 1990), nor is it as complex as texts from later periods. The latter are characterized by the extensive use of similes, metaphors, and allusions, exceptionally long sentences (Piri, 2011: 31), complex sentences (Shahabi, 2011), and the frequent employment of subordinate clauses functioning as descriptive and appositive elements (Heidari, 2016: 108), all contributing to their complexity and difficulty.

The empirical findings regarding extraposition frequency (53% for RCs) and the intermediate GW measures clearly mark Tousi's work as a bridge text. In essence, the author of *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* adopts a moderate approach to constituent extraposition and the length of extraposed

elements such as relative clauses and prepositional phrases, thus successfully crafting a text that simultaneously showcases the attractiveness and maturity of refined prose. This approach captivates the audience, immersing them in both the textual power and the marvelous content of "Wonders book". Crucially, this balance ensures that the text does not become overly intricate, preventing the general reader from losing the narrative thread amidst lengthy descriptive clauses and extended prepositional phrases. This stylistic symmetry safeguards the reader's connection with the inherent wonder of the text and the enchantment of its exotic narratives, making *Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat* a pivotal work in understanding the development and stylistic nuances of classical Persian prose.

Reference List in English

Books

- Bahar, M. T. (1976). *Sabk-shenasi* [Stylistics]. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Baltin, M. (1981). Strict bounding. In: Baker, Carl L., McCarthy, John (Eds.), *The Logical Problem of Language Acquisition*. The MIT Press, Cambridge, MA. pp. 257e295.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Geldren, E. V. (2013). *Clause Structure; Key Topics in Syntax*. Cambridge University Press.
- Hawkins, John A. (1994). *A performance theory of order and constituency*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Monzavi, A., & Azimi, H. (1953). *Fehrest Ketābhāneh-ye Ahdāyi-ye Āghā Seyyed Mohammad Meshkāt be Ketābhāneh-ye Dāneshgāh-e Tehrān* [List of books donated by Mr. Seyyed Mohammad Meshkat to the University of Tehran Library]. Dāneshgāh-e Tehrān. Tehran. [in Persian]
- Mojāni, S. A., & Amiri-Yazdan Alimardan. (1998). *Fehrest-e Nosakh-e Khatti-ye Fārsi-ye Enstitū-ye Āsār-e Khatti-ye Tājikestān* [List of Persian Manuscript Copies of the Institute of Manuscripts of Tajikistan] (Vol. 1). Edāreh Nashr Vezārat-e Omūr-e Khārejeh. Tehran. [in Persian]
- Natel Khanlari, P. (1996). *The history of Persian Language*. Tehran: Farhang -e Nashre No. [in Persian]
- Qazvini, Z. B. M. (2013). *Aja'ib al-Makhluqat wa Gharā'ib al-Mawjudat* [Wonders of Creatures and Curiosities of Beings]. (M. Gholāmīeh, & Y. Beykbābāpūr, Trans.). Majma' Zakhā'er-e Eslāmi. Tehran. [in Persian]

- Rahramzi, B. B. S., & Malekzadeh, M. (1969). *Aja'ib-e Hend* [Wonders of India] (Vol. 1). Tehran, Iran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [in Persian]
- Rochemont M. S., & Culicover P. W. (1990) *English Focus Constructions and the Theory of Grammar*. Cambridge Studies in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shamisa, S. (1990). *Tārikh-e Tatawwor-e Nasr-e Fārsi* [History of the Development of Persian Prose]. Sāzmān-e Motāle'eh va Tadvin-e Kotob-e 'Olum-e Ensāni-ye Dāneshgāh-hā (SAMT). Tehran. [in Persian]
- Sirafi, H. (2002). *Selselat al-tawārikh (akhbār al-ṣīn wa al-Hind)* [Chronicle of the China and India Trade]. (H. Ghoochānloo, Trans.). Asāṭir. Tehran. [in Persian]
- Tabari, M. B. A. (2012). *Tohfeh al-Gharāyeb* [Gift of Curiosities]. (J. Motini, Ed.). Ketābkhāneh Muzeye va Markaz-e Asnād-e Majles-e Showrā-ye Eslāmi. Tehran. [in Persian].
- Tousi, M. B. M. (1996). *Aja'ib al-Makhluqat wa Gharā'ib al-Mawjudat* [Wonders of Creatures and Curiosities of Beings]. (J. Madres Sādeghi, Ed.). Markaz. Tehran. [in Persian]

Articles:

- Abyazi Esfahlan, P. (2020). Study and comparison of the common topics of Tohfato al-Gharib of Tabari and the Ajayeb nameh of Hamedani. *Journal of the Stylistic of Persian Poem and Prose*. 55. PP 285-307
- Andrews, A. (1975). Studies in the syntax of relative and comparative clauses. M.I.T dissertation.
- Ashkevari M J, Moosavi S J, & Sadeghi M. (2017). Wonder Book Writing: Origin and Chronological Classification. *A Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*.9 (33). PP 29-52. [in Persian]. URL: <http://journal.ptc.ac.ir/article-1-189-fa.html>
- Azmodeh, H., Amouzadeh, M., & Rezaei, V. (2017). A Study of Relative Clause Extraposition in Persian Based on Discourse Grammar. *ZABANPAZHUYI* (Journal of Language Research), 9(24), PP 59-85. [in Persian]. doi: 10.22051/jlr.2016.2454
- Estaji, A. (2010). Historical Study of different usage of “Ke” in Persian. *Journal of Linguistics and Khorasan Dialects* Fredowsi University of Mashhad, 3, PP. 1-13. [in Persian].
- Francis, E. (2010). “Grammatical Weight and Relative Clause Extraposition in English”. *Cognitive linguistics*.21, PP. 35-7.
- Gholamrezabeigi, M., & Soltanineia, V. (2022). The study of effective intellectual doctrinal methods on description of creation in the Toosi's Ajayeb al Makhlooghat. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 24(50), PP 175-197. [in Persian]. doi: 10.22103/jll.2022.18092.2934

- Göbbel, Edward. (2013). "Extraposition of Relative Clauses". *Phonological Solutions Lingua* 136, PP. 77–102.
- Gholamrezabeigi, M., & Soltanian, V. (1400). «Barrasi-ye Nahlehā-ye Fekri-E'teghādi Mosallat bar Towsif-e Āfarinesh dar 'Ajāyeb al-Makhlūqāt-e Tusi» [A Study of Intellectual-Doctrinal Schools Influencing the Description of Creation in Tusi's Wonders of Creatures]. *Nasr-Pazhoohee Adab-e Fārsi*, 50, PP 175-197. [in Persian]
- Keenan, E., & Comrie, B. (1977). "Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar". *Linguist Inquiry*. 8/1.
- Mizban, E., Alizadeh, A., & Estaji, A. (2021). A Comparison of Relative Clause Extraposition in Persian Travelogues: A Case Study of Three Travelogues. *Textual Criticism of Persian Literature*, 12 (48). [in Persian]. <https://doi.org/10.22108/rpll.2020.120969.1646>.
- Natchanan, Y., & Amara, P. (2005). A typology of relative clauses in Mainland Southeast Asian languages. In Mon-Khmer Studies 38: *A Journal of Southeast Asian Languages and Cultures: Special Volume Dedicated to Dr. David Thomas* 38. P 1-23.
- Rasekh Mahand, M., Alizadeh Sahraie, M., Izadifar, R., & Ghiasvand, M. (2012). The functional explanation of relative clause extraposition in Persian. *Researches in Linguistics*, 4(6), PP 21-40. [in Persian]
- Sahluddin, M. (2022). A Comparative Study of Some Elements of "Ajayebnamehs" With Some Literary Texts and Isra'iliyyat of the Commentators of Quran. *Namaeh Farhangistan*, 21(3), PP 101-124. [in Persian]. doi: 10.22034/nf.2022.178558
- Soltaninia, V., Gholamrezabeigi, M., & Shaygan, M. (2023). Investigating the stylistic features of the Tusi's Ajaeb al-makhloqat and Gharaeb al-makhloqat with a reflection on the intellectual level. *Journal of the Stylistic of Persian Poem and Prose*. 85. PP 137-153. [in Persian]

Theses:

- Haydari, Jebraeil (2016). Barrasiy-e tafavot-e sabkha-ye nathr-e fanni-ye dabiraneh va morsal elmi dar sath-e sakhteman-e nahvi jomalat-e morakkab, ba takiyeh bar Tarikh-e jahangosha-ye Jowainiv a Akhlaq-e naseri-ye Khajeh Nasir al-Din Tusi. (M.A). Be Rahnamaee-ye Mahdi Kamali.Zanjan University. [in Persian]
- Piri, H. (2011). Sabk Shenasi-ye Kotob-e Tarikhi-ye 'asr-e Safaviye. (M.A). Be Rahnamaee-ye 'isa Najafi. Razi university. [in Persian]
- Shahabi Mohammadabadi, M. (2012). Barrasi-ye Vijejiha-ye Nahvi-ye Nasr-e Farsi-ye Doore-ye Safaviye. (M.A). Be Rahnamaee-ye Faride HaghBin. Alzahra University. Tehran. Iran. [in Persian]

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و ششم، پاییز ۱۴۰۴، شماره ۶۶، صفحات ۸۵-۱۱۱

DOI: [10.29252/KAVOSH.2024.226850.3666](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2024.226850.3666)

عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات: تحلیلی سبکی بر اساس خروج

سازه*

(مقاله پژوهشی)

دکتر الهام میزبان

دانش‌آموخته دکتری زبان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد

دکتر علی علیزاده^۱

دکتر شهلا شریفی

دانشیاران گروه زبان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

عجایب‌نامه‌ها گونه‌ای از آثار کمتر شناخته شده فارسی هستند که به توصیف پدیده‌ها و موجودات ناشناخته می‌پردازند. پژوهش حاضر با انتخاب تمام متن کتاب *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات* طوسی (متعلق به قرن ششم هجری)، و با هدف تحلیل ساختاری خروج بند موصولی به عنوان یک شاخص سبکی، به بررسی بندهای وصفی و گروه‌های حرف اضافه‌ای بر مبنای فرآیند نحوی خروج سازه‌های آن پرداخته است. نتایج پژوهش نشان‌دهنده آن است که بیشترین تعداد خروج اختیاری سازه‌ها، شامل بندهای وصفی توصیف‌گر یک گروه اسمی است؛ در مقابل نرخ خروج گروه حرف اضافه‌ای در این اثر، برابر با ۳۶ درصد است. همچنین نسبت میان خروج و حفظ بندهای وصفی در متن کتاب، با ۸۸ نمونه خروج بند وصفی و ۷۹ نمونه حفظ این بند در جایگاه کانونی خود، تقریباً برابر بوده است. نرخ خروج بندهای وصفی از جایگاه‌های مختلف جمله نشان‌دهنده آن است که اگرچه جایگاه‌های اصلی مانند فاعلی و مفعولی بیشترین سهم خروج را دارند (۵۸ درصد)، اما جایگاه‌های غیر اصلی چون متممی، قیدی و ... نیز به نسبتی قابل توجه (۴۲ درصد) در این فرایند مشارکت داشته‌اند. تحلیل سازه‌های خروج یافته از منظر وزن دستوری و طول آن نیز نشان‌دهنده رویکردی بینابینی در این اثر است که با طول بند ۶/۸۴ و وزن دستوری ۳/۵۸ آن را در جایگاهی مابین شاخص‌های نثر مرسل و نثر مصنوع قرار می‌دهد و بدین ترتیب از منظر شاخص سبکی خروج سازه،

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: alalizadeh@um.ac.ir

سبک آن میانه‌رو و معتدل ارزیابی می‌شود. از سوی دیگر، نمونه‌های بررسی شده در کتاب عجایب-المخلوقات و غرائب الموجودات نشان‌دهنده تنوع آوایی و کاربرد متناوب و همزمان نشانه موصول‌ساز «که» و «کی» در آن است.

واژه‌های کلیدی: بند وصفی، خروج سازه، عجایب المخلوقات، محمد طوسی، وزن دستوری.

۱- مقدمه

اصطلاح «عجایب‌نامه» به مجموعه‌ای از متون، کتاب‌ها و آثاری اشاره دارد که به ارائه گزارش از طبیعت و نمودهای آن مربوط می‌شود (زمردی و مهری، ۱۳۹۳: ۳۴۱). در این آثار، نویسندگان به شرح پدیده‌ها و توصیف موجودات ناشناخته می‌پردازند. به طور کلی می‌توان گفت که عجایب‌نامه‌نویسی گرایشی است که در ابتدا در برخی کتب جغرافیا جوانه زد. نویسندگانی که در آثار خود به معرفی اقصا نقاط عالم به شکل شناخته شده در آن دوره می‌پرداختند، اندک اندک دریافتند که بیان عجایب سرزمین‌های دور و غرائب آن برای مخاطب جذابیتی دو چندان به همراه دارد. از این رو در یکی از نخستین نمونه‌های موجود از سفرنامه نویسی، بازرگانی ایرانی به نام سلیمان سیرافی، در کتاب خود «خبار الصين و الهند» که با نام «سلسله التواریخ» نیز شناخته می‌شود، به ذکر این نکته پرداخته است که کتاب او علاوه بر ارائه اطلاعاتی درباره تاریخ و خشکی‌ها و دریاها، به شرح عجایب دنیا نیز خواهد پرداخت (قوچانلو، ۱۳۸۱: ۳۴). با این همه، رفته رفته عجایب‌نامه نویسی از دل کتب جغرافیا خارج شد و حیاتی مستقل برای خود یافت؛ به شکلی که بعدها این نوع از آثار، مجموعه‌ای از اطلاعات مختلف در حوزه علوم متفاوت از نجوم تا گیاه‌شناسی و از جغرافیا تا جانورشناسی را شامل می‌شد. در بستر چنین پیش‌زمینه‌ای است که برخی از مهم‌ترین عجایب‌نامه‌های فارسی شکل گرفته‌اند و از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب «عجایب الهند» اشاره کرد که بزرگ بن شهریار رامهرمزی در اواخر قرن چهارم هجری نوشته شده است اما شوربختانه متن

فارسی آن از دست رفته و تنها ترجمه عربی آن موجود است؛ همچنین کتاب «تحفة- الغرایب» تألیف محمد بن ایوب حاسب طبری که در قرن پنجم هجری تدوین شده است و یکی از کهن‌ترین عجایب‌نامه‌های فارسی است که متن کامل آن از گزند تخریب دور مانده و اکنون در دسترس است و نیز کتاب‌هایی چون «عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات» اثر زکریا ابن محمد بن محمود مكمونى قزوینی، که اگرچه شهرت بسیار دارد؛ اما نخست به عربی نگاشته شده و سپس به فارسی ترجمه گشته است؛ «نخبه الدهر فی عجایب البر و البحر» که در ابتدای قرن هفتم و توسط شمس‌الدین محمد دمشقی تألیف شده؛ و «عجایب الدنيا» و یا «عجایب البلدان» که به نظر می‌آید در قرن هفتم هجری تألیف شده است نمونه‌های دیگری از این نوع آثار ارزشمند هستند.

هرچند شواهدی از آثار پراکنده در این موضوع پیش از قرن دوم هجری موجود است، اما گونه ادبی عجایب‌نامه پس از ورود اسلام به ادبیات فارسی اهمیت یافت و به عنوان بخشی ارزشمند از متون نثر کلاسیک فارسی مطرح شد. از این رو مطالعه این آثار به عنوان گونه‌ای کمتر شناخته شده از متون فارسی، راهی است برای درک عمیق‌تر از نثر فارسی نو. عجایب‌نامه‌ها بخشی مهم از میراث غنی ادبی فارسی را تشکیل داده و اطلاعاتی درباره زمینه‌های فرهنگی، تاریخی و فلسفی دوره خود ارائه می‌دهند. عجایب‌نامه‌ها، به‌ویژه به دلیل کمیاب بودن این نوع نوشته‌ها اهمیت ویژه‌ای داشته و به‌خاطر عناصر مضمونی و سبکی متمایزی که در خود نهفته دارند، ارزش ادبی شایان توجهی نیز دارند.

با وجود حدود بیست و اند عجایب‌نامه فارسی، به گواه پژوهشگران مختلف، جامع‌ترین نمونه این عجایب‌نامه‌ها را باید کتاب «عجایب المخلوقات و غرایب- الموجودات» طوسی دانست که خود مؤلف آن را «جام گیتی‌نما» نامیده است. این کتاب به دلیل جامعیت آن، فصل‌بندی دقیق و ساختار منظم خود و نیز اشمال بر احادیث و

روایت مختلف یکی از جامع‌ترین نمونه‌های متن عجایب‌نامه به شمار می‌رود. طوسی در کتاب خود که بیش از دویست صفحه دارد، با پیروی از الگوی طبقه‌بندی ارسطو، ده فصل ترتیب داده است که عبارتند از عجایب اجرام علوی (آسمانی)؛ عجایب پدیده‌هایی که در بین زمین و آسمان رخ می‌دهد؛ عجایب زمین و دریاها و کوه‌ها؛ عجایب سرزمین‌ها و مساجد و کنیسه‌ها و غیره؛ عجایب درختان و میوه‌ها و علف‌ها؛ عجایب صورت‌ها (تصاویر) منقوره و منقوشه؛ عجایب آدمی و فطرت او؛ عجایب جن و مرده (موجودات ماوراءالطبیعی)؛ عجایب پرندگان؛ و عجایب بهایم و جانوران. از جمله نکات جالب توجه در اثر طوسی، در کنار طبقه‌بندی دقیق آن، باید به توضیحات وی پیرامون خواص هریک از موارد طرح شده در کتاب اشاره کرد. به شکلی که در فصل عجایب شرف انسان و فطرت او، در کنار مباحث مربوط به عقل و روح و دین؛ و نیز باورها و اعتقادات قبایل و گروه‌های مختلف قومی، طوسی به طب و داروشناسی نیز پرداخته و طرز کار بدن آدمی، نکات تغذیه‌ای و ... را نیز شرح می‌دهد. نیز در فصول دیگر، ضمن نام بردن از گیاهان و حیوانات، به معرفی جایگاه آن‌ها، انواع آن و حتی کاربردهای دارویی و گاه جادویی هریک از اجزاء آن نیز می‌پردازد. در خواص سنگ‌ها در کنار توصیف آن‌ها، خواص کانی‌ها را از نظر دارویی و نیز اعتقادی نام می‌برد و در بیان کاربردهای معنوی سنگ‌ها، با تکیه بر روایات و احادیث مختلف، کاربردهای گوناگون هر سنگ را به تفصیل بیان می‌نماید. تمامی نکات مطرح شده موجب می‌گردد که با مطالعه این عجایب‌نامه چشم‌اندازی نسبتاً جامع به هر دو جنبه علمی و خرافی مردم زمانه آن فراهم گردد. از همین رو است که مطالعه در حوزه عجایب‌نامه‌ها و به ویژه عجایب‌نامه طوسی در کانون توجه پژوهشگران مختلف قرار گرفته است.

هر عجایب‌نامه‌ای پنجره‌ای منحصربه‌فرد به دنیای تخیلات و افکار زمان خود باز می‌کند و با مضامین فوق‌العاده‌ای که اغلب ترکیب خارق‌العاده‌ای از واقعیت و فانتزی را

در بر دارد شناخته می‌شود. این گونه ادبی با سبک خاصی مشخص می‌شود که ممکن است شامل توصیف‌های دقیق، روایت‌های تمثیلی و ارائه اکتشافاتی مفصل از ناشناخته‌ها و جنبه‌های اسرارآمیز پدیده‌ها باشد. افزون بر عناصر سبکی مانند توصیف یا روایات تمثیلی، از منظر زبان‌شناختی نیز مطالعه سبک این آثار جالب توجه است. در مطالعات زبان‌شناختی، مفهوم «سبک» انتخاب‌هایی را شامل می‌شود که از الزامات پایه‌ای نحوی یا دستوری فراتر می‌رود. این انتخاب‌ها ممکن است شامل حرکات سبکی نظیر خروج بندهای وصفی (Relative clause) یا گروه‌های حرف اضافه‌ای (Prepositional phrase) نیز باشند که اختیاری و تحت تأثیر عواملی فراتر از نیازهای دستوری صرف هستند.

درک این جنبه‌های سبکی در عجایب‌نامه‌هایی مانند «عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات» بینش‌های ارزشمندی درباره الگوهای زبانی و انتخاب‌های ساختاری آن‌ها ارائه می‌دهد.

۱-۱- پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر با توجه به اهمیت عجایب‌نامه به عنوان سبکی کمتر کاوش شده در نشر فارسی پس از اسلام، در پی آن است تا با مطالعه ساختارهای موجود در کتاب «عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات» تألیف محمد بن محمود طوسی، به بررسی این متن از دیدگاه نحوی و زبان‌شناختی بپردازد و به ویژه با تمرکز بر خروج سازه‌ها، در پی پاسخ به پرسش‌های زیر برآید:

۱. نسبت بندهای وصفی و گروه‌های حرف اضافه‌ای خروج یافته به آن‌هایی که در جایگاه کانونی خود باقی می‌مانند در عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات چگونه است؟

۲. کدام موقعیت‌های اسمی در *عجایب‌المخلوقات* و *غرائب‌الموجودات* بیشتر شاهد خروج بندهای وصفی هستند؟
 ۳. وزن دستوری سازه‌های خروج یافته در کتاب *عجایب‌المخلوقات* و *غرائب‌الموجودات* چگونه است؟
 ۴. چگونه می‌توان رابطه میان ویژگی‌های سبکی *عجایب‌المخلوقات* و *غرائب‌الموجودات* و شاخص نحوی خروج سازه‌ها در این اثر را تبیین نمود؟
- تحلیل فراوانی و ماهیت خروج سازه‌های نحوی، می‌تواند ابزاری باشد در جهت درک مقاصد سبکی موجود در پس این انتخاب‌های زبانی که به نوبه خود، نه تنها پیچیدگی‌های سبک روایی فارسی در این اثر را برجسته می‌کند، بلکه می‌تواند راهگشای درک بهتر هنر ادبی منحصربه‌فردی باشد که ژانر *عجایب‌نامه* قابل مطالعه است.

۱-۲- پیشینه پژوهش‌های مربوط به *عجایب‌نامه*

همان‌طور که پیش از این بیان شد *عجایب‌نامه*، گونه‌ای ادبی است که به‌طور ذاتی با سنت‌های نگارش جغرافیایی مرتبط است و بینش‌های منحصر به فردی را درباره چشم‌اندازهای فرهنگی و فکری ایران پس از اسلام ارائه می‌دهد. این آثار که بستری هستند برای ترکیب و امتزاج روایت‌ها، ادبیات فولکلور و بعضاً افسانه‌ها، در طول حیات خود از پیدایش تا افول تحولات قابل توجهی را تجربه کرده‌اند که بازتاب‌دهنده تغییرات اجتماعی و فکری گسترده در این سرزمین است.

زمردی و مهری در مقاله «*عجایب‌نامه‌ها و متون عجایب‌نامه‌ای: معرفی ساختاری متنها*» (۱۳۹۳) به بررسی کلی متونی می‌پردازند که با عنوان «*عجایب‌نامه*» شناخته می‌شوند. اگرچه بنابر گزارش نویسندگان، این متون معمولاً به دلیل محتوای خرافه‌آمیز و عامیانه، فاقد ارزش علمی تلقی می‌شوند، اما نویسندگان تاکید دارند که با تحلیل

دقیق این آثار، می‌توان معیارهایی را که موجب می‌شود متنی به عنوان عجایب‌نامه شناسایی شود، استخراج کرد. آنها در پژوهش خود با شیوه تحلیل متن، می‌کوشند مشترکات و وجوه تشابه میان آنها را استخراج نمایند؛ چرا که بر این باورند که با شناسایی شاخص‌های تشکیل دهنده عجایب‌نامه، می‌توان این آثار را از دیدگاهی جدیدی نگریست و درک بهتری از تاریخ و فرهنگ ادبیات فارسی کسب نمود.

ابیضی اسفهلان و محمدی در مقاله خود با عنوان «بررسی و مقایسه مضامین مشترک در تحفة الغرائب طبری و عجایب‌نامه همدانی» (۱۳۹۹) به مقایسه مضامین مشترک در دو اثر «تحفة الغرائب» طبری و «عجایب‌نامه همدانی» پرداخته و بیان می‌کنند که هرچند این آثار در دسته‌بندی کتب جغرافیایی قرار داده می‌شوند، اما دامنه مطالب آنها فراتر از جغرافیاست و به نوعی همانند یک دانشنامه حاوی اطلاعاتی از علوم مختلف در دوره خود عمل می‌نمایند. همچنین آنها با نشان‌دادن برخی مضامین مشترک در هر دو اثر، میزان تأثیرپذیری و استفاده همدانی از مضامین کتب پیشین را در آثارش برجسته می‌نمایند.

غلامرضاییگی و سلطانی‌نیا در مقاله «بررسی نحله‌های فکری - اعتقادی مؤثر بر توصیف آفرینش در عجایب المخلوقات طوسی» (۱۴۰۰) اثر طوسی متمرکز شده است. با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و تمرکز بر عجایب المخلوقات طوسی به بررسی دیدگاه‌های طوسی درباره آفرینش و موضوعات مرتبط با آن می‌پردازند. پژوهش آنها نشان می‌دهد که طوسی برای ارائه نظرات خود از ساختار مشخصی پیروی کرده‌است، که در این میان بر آرای متشرعان تأکید بیشتری دارد. این پژوهش همچنین نقش طوسی در ایجاد تعادل میان نظریه‌های مختلف دینی و فلسفی زمانه‌اش را بررسی می‌کند. نتایج پژوهش حکایت از آن دارد که طوسی در تلاش است میان باورهای فلسفی و دینی توازن برقرار کند و در متن خود، از ساختارهای سنتی برای مشروعیت بخشیدن به نظراتش بهره گیرد.

سهل‌الدین نیز در مقاله خود با نام «بررسی تطبیقی برخی عناصر عجایب‌نامه‌ها با بعضی متون ادبی و اسرائیلیات مفسران» (۱۴۰۱) در نگاهی گسترده‌تر به ماهیت ادبیات عجایب‌نامه‌نویسی می‌پردازد و تاثیر این نوع ادبیات را بر اسطوره‌شناسی و مطالعه علوم مختلف همچون جغرافیا و نجوم بررسی می‌کند. او اشاره می‌کند که در تاریخ اسلام، به دلیل پیچیدگی‌های موجود در قرآن، مفسران برای جذب مخاطب، از افسانه‌های شگفت‌انگیزی در داستان‌های قرآنی استفاده کرده‌اند. این پدیده منجر به پیوند قوی میان تفاسیر دینی و عجایب‌نگاری شده است. سهل‌الدین تأکید دارد که این پیوند میان ادبیات عجایب‌نامه و تفسیرنویسی، به توسعه ادبیات فارسی دری کمک شایانی کرده است و موجب شده این ادبیات به ابزاری قدرتمند در انتقال معارف اسلامی تبدیل شود.

در نهایت سلطانی‌نیا و همکاران در مقاله «بررسی ویژگی‌های سبکی عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات طوسی با تأملی در سطح فکری» (۱۴۰۲) با تمرکز بر اثر «عجایب‌نامه» طوسی، به تحلیل سبک و ساختار زبانی این اثر می‌پردازند. آن‌ها با بیان این نکته که زبان و سبک نگارش طوسی به شدت تحت تأثیر اندیشه‌های دینی او است، این امر را از دلایلی برمی‌شمارند که موجب شده است اثر طوسی به عنوان منبعی ارزشمند برای درک باورهای مردم دوره خود مورد توجه قرار گیرد. نتایج این پژوهش نشان دهنده آن است که طوسی با استفاده از زبان دینی و قرآنی سعی دارد باورهای مردم زمانه‌اش را با ارائه اطلاعاتی از عجایب و غرایب تقویت کند. این اثر همچنین نشان‌دهنده تلاش این نویسنده برای ایجاد ارتباط قوی بین فرهنگ و دین از طریق سبکی توصیفی و گاهی تفسیری است که مخاطبان خود را نه تنها آگاه می‌کند، بلکه با فرهنگ و دانش آن زمان پیوند می‌دهد.

همانطور که مشاهده شد، اگرچه عجایب نامه نویسی از گونه های ادبی قابل توجه متون کلاسیک فارسی است، تا کنون این گونه ادبی مورد تحلیل ساختاری قرار نگرفته، و بیان ویژگی های سبکی و زبانی آن ها موضوع پژوهشی مستقل نبوده است.

۲- ملاحظات نظری و پیشینه مطالعات خروج سازه

بند، به عنوان جمله ای ناخودایستا و غیرمستقل، به جمله واره ای گفته می شود که به تنهایی واجد معنای تام نبوده و جهت تکمیل معنی خود نیازمند به جمله اصلی است. در این تعریف، بند یا جمله وابسته دارای انواعی است که از میان آن ها، بند وصفی نوعی از جمله واره های وابسته است که فاقد معنای مستقل است و با یک مکمل ساز وارد جمله می شود. ناتچانان و آمآرا (Natchanan & Amara)، به لحاظ کارکردی، بند وصفی را بندی معرفی می کنند که اسمی را توصیف می کند. در این حالت، یک توصیف گر به عنوان عبارتی در نظر گرفته می شود که به تعریف، مشخص کردن کیفیت یا توصیف اسم هسته می پردازد. به گفته اندروز (Andrews)، هر بند وابسته ای که ساختاری خارجی را توصیف کند و معنایی معادل آن مرجع را منتقل کند، به عنوان بند وصفی شناخته می شود. گلدن (Gelderen) نیز بند وصفی را به عنوان بندی تعریف کرده است که دامنه شمول اسمی را تعدیل یا تعریف می کند. در زبان هایی که از ضمائر موصولی استفاده می کنند، این بندهای وابسته ممکن است توسط یک متمم ساز یا یک ضمیر موصولی معرفی شوند. با این حال، در فارسی نو، بندهای وصفی به طور انحصاری توسط موصولی ساز «که» معرفی شده و مستقیماً پس از عبارت اسمی ای که آن را توصیف می کند، ظاهر می شوند. بر این اساس جایگاه معمول بند وصفی فارسی بلافاصله پس از گروه اسمی مرجع آن است؛ با این حال، در زبان فارسی نمونه های بسیاری از موارد خروج بند وصفی دیده می شود که عبارت است از جابجایی نحوی این جمله واره از جایگاه متعارف خود بدون وجود ضرورت نحوی.

خروج بند وصفی به عنوان یک حرکت نحوی اختیاری، موضوع بسیاری از پژوهش‌ها بوده است. این پدیده به حالتی اشاره دارد که در آن بند وصفی از موقعیت اصلی و نزدیک به اسم هسته خود، به خارج از جمله و جایگاه پس از فعل حرکت می‌کند. به عنوان نمونه در جمله (۱) در زیر، بند وصفی [که غریب و شهری را بکار آید] به عنوان توصیف کننده اسم «منفعت‌ها» پس از فعل اصلی جمله «آفریدم» ظاهر شده است:

(۱) من در آتش منفعت‌ها آفریدم [که غریب و شهری را بکار آید]. (طوسی، ۱۳۷۵: ۱۹)

این در حالی است که در صورت عدم وقوع رخداد خروج بند وصفی و ظهور این بند بلافاصله پس از گروه اسمی مرجع خود، به شکل جمله بازنویسی شده «۲» در زیر نیز، صورت حاصل از نظر نحوی صحیح تلقی می‌گردد:

(۲) من در آتش منفعت‌ها [که غریب و شهری را بکار آید] آفریدم.

همچنین در کنار بند وصفی، گروه حرف اضافه‌ای که در توصیف اسم ظاهر می‌شود، نیز می‌تواند در مجاورت اسم مرجع خود ظاهر شود، یا از جایگاه کانونی خود خروج یافته و پس از فعل جمله ظاهر شود. به عنوان نمونه در جمله شماره «۳» در زیر، گروه حرف اضافه‌ای «از آبگینه جوهر» که توصیف کننده گروه اسمی «مناره اسکندریه» است، از جایگاه کانونی خود خروج یافته و پس از فعل «بنا کرد» که فعل اصلی جمله است، ظاهر شده است:

(۳) مناره اسکندریه بنا کرد [از آبگینه جوهر] (همان: ۴۴).

همانطور که اشاره شد از آنجا که وقوع یا عدم رخداد این حرکت، تحت تأثیر هیچ ضرورت نحوی نبوده و جمله در هر دو حالت از نظر دستوری صحیح و خوش ساخت تلقی می‌شود، تحلیل انگیزه‌ها، دلایل و اثرات آن، توجه زبان‌شناسان صورت‌گرا و نقش‌گرا را به خود جلب کرده است.

از دیدگاه صورت‌گرایان، به‌ویژه زبانشناسان دستور زایشی، خروج بند وصفی به عنوان یک گشتار نحوی بر اساس قواعد و اصول خاصی از دستور زبان جهانی عمل می‌کند. چامسکی حرکت بند وصفی را به عنوان گشتاری تعریف می‌کند که تحت تأثیر شرایط حرکت‌های سازه عمل می‌نماید (Chomsky, 1981:64). از سوی دیگر، در تحلیل‌های صورت‌گرا مانند بالتین (Baltin)، بندهای وصفی خروج‌یافته به‌عنوان بندهایی غیرتحدیدی در نظر گرفته می‌شوند که معمولاً برای ارائه اطلاعات اضافی یا توضیحی به کار می‌روند. همچنین از منظر زبانشناسان نقش‌گرا که بر نقش زبان به عنوان ابزاری برای ارتباطات تأکید دارند، خروج بند وصفی انعکاسی از ملاحظات نقشی و ارتباطی در نظر گرفته می‌شود؛ به عنوان مثال روچمونت و کولیکور (Rochemont & culicover) معتقدند که استفاده از زبان به طور ذاتی با زمینه‌ای که در آن به کار می‌رود، مرتبط است؛ در نتیجه خروج بند وصفی می‌تواند تأمین‌کننده اهداف ارتباطی باشد. بر این اساس این گروه پدیده خروج را به ویژه در ارتباط با موضوعاتی چون ساخت اطلاعی فعل، و مقولاتی چون گذرایی و ناگذر بودن، اسنادی یا غیر اسنادی بودن و سایر ویژگی‌های آن تحلیل می‌نمایند. بنابراین از منظر نقش‌گرایی، می‌توان خروج بند وصفی را به‌عنوان راهکاری دانست که با فرآیندهای شناختی گویندگان و شنوندگان هم‌راستا است، به نحوی که به‌عنوان مثال، در جملات طولانی‌تر، خروج با هدف کاهش بار شناختی رخ می‌دهد؛ چرا که با به تعویق انداختن ساختارهای پیچیده، به شفافیت پردازش کمک می‌نماید.

پیرو چنین تحلیلی، انگیزه‌ها و اثرات پردازشی مرتبط با خروج بندهای وصفی نیز موضوع توجه پژوهشگران مختلف بوده است؛ به‌طور مثال، گوبل (Gobbel) استدلال می‌کند که فرآیند خروج نمی‌تواند صرفاً با سازوکارهای نحوی توضیح داده شود؛ بلکه تحت تأثیر عوامل گسترده‌تری همچون ساختار اطلاعات و حتی ملاحظات آوایی قرار دارد. در مقابل، هاوکینز (Hawkins) مفهوم «وزن دستوری» را معرفی می‌کند و اظهار

می‌دارد که خروج اجزای سنگین‌تر، اعم از بند وصفی یا گروه حرف اضافه‌ای، پردازش بهینه جمله را بهبود می‌بخشد. وزن دستوری در تعریف هاوکینز عبارت است از حاصل تعداد واژه‌های یک سازه نحوی (مانند بند وصفی و یا گروه حرف اضافه‌ای) تقسیم بر تعداد واژه‌های گروه فعلی جمله‌ای که سازه در آن ظاهر شده است. بر این اساس طبق نظر هاوکینز حرکت بندهای وصفی طولانی یا گروه‌های حرف اضافه‌ای پیچیده به انتهای جمله، شناسایی مؤثرتر سازه‌های اصلی جمله مانند نهاد، مفعول یا فعل را برای گویندگان و شنوندگان تسهیل می‌کند.

۴- روش پژوهش

پژوهش حاضر با در نظر گرفتن اهمیت سبکی و ارزش ادبی کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات» اثر محمد بن محمود طوسی، به تصحیح جعفر مدرّس صادقی، به مطالعه تمامی بندهای توصیفی موجود در هر ده فصل کتاب پرداخته و پیکره‌ای بالغ بر ۶۸۰۰۰ واژه را مورد تحلیل ساختاری قرار داده است. در این شیوه، با بررسی تمامی بندهای وصفی موجود در اثر، اعم از بندهای کانونی و خروج یافته، هر بند بر اساس وضعیت خروج، نقش و جایگاه اسم هسته مرجع آن، نوع و ساخت اطلاعی فعل، و در نهایت وزن دستوری و طول بند وصفی مورد تحلیل قرار گرفت. همچنین تمامی گروه‌های حرف اضافه‌ای خروج یافته استخراج و بر اساس معیار طول گروه حرف اضافه‌ای و سنگینی آن بررسی شد.

۵- بحث و بررسی داده‌ها

با استخراج و تحلیل تمامی بندهای وصفی بکار گرفته شده و گروه‌های حرف اضافه‌ای خروج یافته از کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات» تعداد ۲۴۰ بند وصفی شناسایی شد که از این تعداد، ۱۱۹ بند در جایگاه کانونی خود، پس از اسم هسته ظاهر

شده‌اند در حالی که ۱۲۱ بند وصفی خروج یافته و پس از حرکت از جایگاه بی‌نشان خود، در پایان جمله و پس از فعل اصلی ظاهر شده‌اند. همچنین در متن این اثر، تعداد ۴۳ گروه حرف اضافه‌ای شناسایی شد که از جایگاه کانونی خود در مجاورت اسم هسته خروج یافته و در پایان جمله پس از فعل ظاهر شده‌اند.

۵-۱- خروج بند وصفی

با تحلیل مجموع بندهای وصفی خروج یافته و خروج نیافته و در پاسخ به پرسش اول پژوهش، خروج بند وصفی در متن عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات حدود ۵۰ درصد بوده و در متن این کتاب به همان میزان که جمله‌واره وصفی در جایگاه کانونی خود باقی می‌ماند، خروج آن نیز وقوع می‌یابد. مقایسه فراوانی تقریباً ۵۰ درصدی خروج بند وصفی در متن کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، در مقایسه با نرخ ۲۲ درصدی خروج بند وصفی در متون معاصر فارسی (راسخ‌مهند و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۸) نشان‌دهنده تمایل بیشتر این کتاب به خروج بند وصفی است.

در کنار خروج یا حفظ بند وصفی در جایگاه کانونی خود، نقش گروه اسمی مرجع بند نیز از جنبه‌های مهمی است که در مطالعات این حوزه مورد توجه قرار گرفته است. به طور کلی، گروه اسمی مرجع بند وصفی می‌تواند هر یک از نقش‌های دستوری چون فاعل، مفعول مستقیم، مفعول غیر مستقیم، اضافه تشبیهی یا ملکی، متمم و یا قید را بپذیرد؛ به عنوان نمونه در جمله «۴» در زیر، گروه اسمی مرجع بند وصفی، «درختی» است که در نقش نهاد/ فاعل جمله قرار دارد.

۴) درختی بود [که عرب آنرا سجود کردی و آوازه‌اء عجیب از وی شنیدندی آنرا

عزی گفتند] (طوسی، ۱۳۷۵: ۱۸۲).

در مقابل، گروه اسمی مرجع بند وصفی خروج یافته در جمله شماره «۵» در زیر، مفعول مستقیم فعل «گیرید» است:

۵) شما بهره از آن همان گیرید [که دیگران گیرند] (همان: ۶۰).

همچنین گروه اسمی مرجع می‌تواند مانند نمونه «۶» در زیر، به عنوان بخشی از یک ترکیب اضافی وارد جمله شود. همانطور که مشاهده می‌شود بند وصفی [که حیوانی عظیم است] توصیف‌گر گروه اسمی «ماهی» است که خود در جایگاه اضافه ملکی به اسم «ماهیت» افزوده شده است.

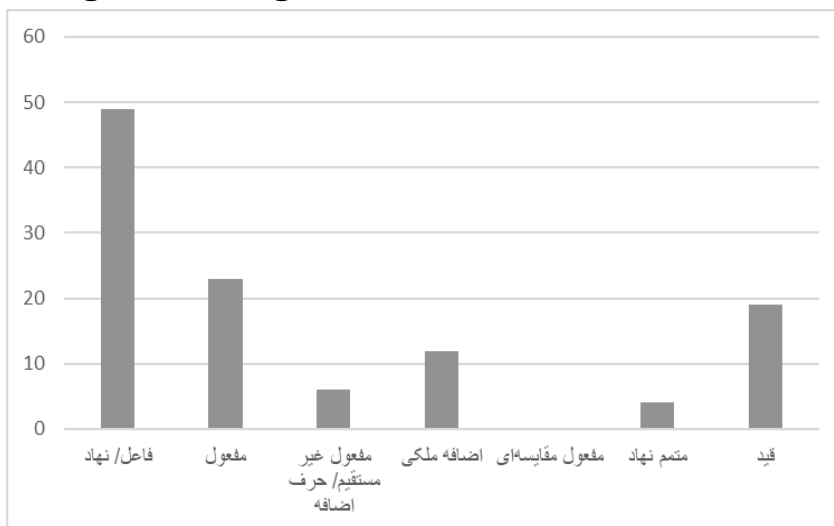
۶) ما در ماهیت ماهی سخن گوئیم [که حیوانی عظیم است] (همان: ۲۱۶).

بند وصفی همچنین می‌تواند به عنوان توصیف‌کننده اسمی ظاهر شود که پس از یک حرف اضافه و در نقش متمم قیدی در جمله قرار دارد؛ مانند نمونه «۷» در زیر که در آن، بند وصفی در توصیف‌گر گروه اسمی «به آنجای» آمده است. همانطور که مشخص است این گروه اسمی، خود به عنوان متمم پس از حرف اضافه «به» ظاهر شده و متمم اختیاری جمله است.

۷) سرما به آنجای رسید [که روی‌ها بر بالش‌ها یخ ببندد] (همان: ۶۹).

تحلیل بندهای وصفی خروج یافته در متن کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات بر مبنای نقش گروه اسمی مرجع آن‌ها نشان دهنده آن است که از مجموع ۱۱۹ بند وصفی خروج یافته، ۴۹ بند توصیف‌گر گروه اسمی فاعل/ نهاد بوده و ۲۶ بند وصفی به عنوان توصیف‌کننده یک گروه اسمی در جایگاه مفعول جمله عمل نموده‌اند. این در حالیست که جایگاه‌های غیر اصلی جمله مانند اضافه ملکی، جایگاه قیدی و یا جایگاه متممی در مجموع تنها ۳۱ بند از کل بندهای وصفی خروج یافته را به خود اختصاص داده‌اند. نمودار شماره ۱ در زیر، فراوانی و جایگاه ظهور بندهای وصفی خروج یافته را به تفکیک نقش گروه اسمی مرجع آن نمایش می‌دهد.

نمودار شماره ۱) فراوانی و نقش گروه‌های اسمی مرجع بند وصفی خروج یافته

بر این اساس و در پاسخ به پرسش دوم پژوهش، با مقایسه سهم ۵۸ درصدی خروج بند وصفی از دو جایگاه اصلی جمله؛ یعنی جایگاه‌های فاعلی و مفعولی، در مقابل سه جایگاه غیر اصلی که روی هم رفته ۴۲ درصد از بندهای وصفی خروج یافته را به خود اختصاص داده‌اند، پرکاربردترین جایگاه‌های مشارکت‌کننده در فرآیند خروج بند وصفی در متن کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات دو جایگاه اصلی فاعل - نهاد و مفعول معرفی می‌شود. نتایج این تحلیل همسو با سلسله مراتب موصولی سازی (Relative clause hierarchy) کینان و کامری (Keenan & Comrie) قرار می‌گیرد که در مطالعه زبان‌های دنیا پر کاربردترین جایگاه‌های جمله برای ظهور اسم هسته مرجع بند وصفی را به ترتیب فاعل، مفعول مستقیم، مفعول غیر مستقیم، اضافه ملکی و متممی معرفی می‌کنند. همچنین در کنار فراوانی خروج بند وصفی توصیف‌گر هریک از جایگاه‌های جمله، کینان و کامری (۱۹۷۷) در تحلیل خود بر همسویی میان فراوانی آماری و ویژگی‌های روان‌شناختی تأکید نموده‌اند؛ به نحوی که به زعم این دو «سلسله مراتب موصولی سازی، از منظر روان‌شناختی مستقیماً منعکس‌کننده سهولت

درک و پردازش جمله است؛ چرا که هرچه یک جایگاه در سلسله‌مراتب بیشتر باشد، درک جمله‌واره وصفی توصیف‌کننده آن برای مخاطب راحت‌تر است» (Keenan & Comrie, 1977: 88-89). همانطور که مشخص است تعداد بالاتر بندهای وصفی خروج یافته از جایگاه‌های اصلی جمله در متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* به لحاظ سهولت درک و پردازش این جملات نیز برای مخاطب راحت‌تر بوده و موجب می‌شود درک و دریافت مخاطب از این بندهای وصفی راحت‌تر صورت پذیرد. در کنار شاخص‌های معرفی شده فوق، بندهای وصفی خروج یافته در متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* از منظر طول بند و وزن دستوری آن نیز مورد بررسی قرار گرفت. همانطور که پیشتر اشاره شد، حفظ بند وصفی طولانی در جمله موجب ایجاد فاصله میان اجزای اصلی جمله شده و درک متن را با دشواری بیشتری مواجه می‌کند؛ در حالی که خروج بند وصفی طولانی موجب کاهش فاصله میان اجزای اصلی جمله شده و درک متن را تسهیل می‌نماید (Francis, 2010: 1). بر این اساس انتظار می‌رود درک و پردازش جمله شماره «۸» در زیر که بند وصفی آن دارای ۱۲ واژه است، دشوارتر باشد؛ چرا که میان آخرین سازه اصلی جمله که مسند است تا «بود» که فعل اسنادی جمله است ۱۲ واژه فاصله وجود دارد:

۸) بدان که مذهب اهل سنت بر آن [که قطبها و افلاک و اجرام عالیه از بهر فنا آفریده شده و باقی جز آفریدگار نیست] بود (همان: ۸).

در مقابل درک جمله «۹» در زیر که در آن بند وصفی با طول ۱۲ واژه خروج یافته است، موجب شده تا میان اسم «مار» که مفعول جمله است و فعل «یاد کرد» فاصله‌ای وجود نداشته باشد و درک اجزای اصلی جمله برای مخاطب تسهیل شود:

۹) از مار یاد کرد [که سالها بگذرد و هیچ نخورد و همه فربه و بقوت باشد] (همان: ۲۱۰).

وزن دستوری بند وصفی بالا نیز که عبارت است از تقسیم تعداد واژه‌های بند وصفی بر تعداد واژه‌های گروه فعلی «یاد کرد» برابر است با ۶.

$$\frac{\text{تعداد کلمات وصفی بند}}{\text{تعداد کلمات گروه فعلی بند اصلی}} = \frac{۱۲}{۲} = ۶ = \text{وزن دستوری جمله ۹}$$

نتایج حاصل از تحلیل داده‌های مستخرج از متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* بر اساس معیار وزن دستوری و طول بند وصفی نشان دهنده آن است که میانگین بندهای وصفی این اثر برابر ۶/۸۴ و میانگین وزن دستوری بندهای وصفی خروج یافته آن ۳/۵۸ است. به عبارتی در متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* به شکل میانگین، آن دسته از بندهای وصفی که کمتر از ۶ واژه داشته‌اند، در جایگاه کانونی خود باقی مانده و تنها بندهای وصفی دارای بیش از شش واژه خروج یافته‌اند. مقایسه میانگین وزن دستوری و طول بند وصفی خروج یافته در این اثر با دو متن تاریخی نثر فارسی که پیش از این مورد تحلیل قرار گرفته‌اند نیز نشان دهنده ویژگی‌های جالب توجه این اثر است؛ به نحوی که طول بند موصولی *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* با میانگین ۶/۸۴ در مقایسه با اثری همچون *سفرنامه خطای‌نامه* که متعلق به نثر متکلف و مصنوع دوره صفویه است و برابر ۸/۱۰ گزارش شده است (میزبان و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۷) کمتر است، همین شاخص در مقایسه با متنی مانند *سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی* که به نثر مرسل رایج در اوایل دوره رشد و تکوین فارسی نو تعلق دارد و میانگین طول بند وصفی آن ۶/۲۹ است (میزبان و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۰۱) بالاتر ارزیابی می‌شود. در نتیجه در پاسخ به پرسش سوم پژوهش، متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* که به لحاظ سبکی در انتهای دوره نثر مرسل فارسی و در ابتدای رواج سبک مصنوع و متکلف قرار دارد، از

نظر طول بند و شاخص وزن دستوری بندهای وصفی خروج یافته نیز در جایگاهی میان نمونه‌های مطالعه شده از این دو سبک قرار دارد.

- تنوع آوایی نشانه موصولی‌ساز

یکی از موارد جالب توجه در مطالعه و تحلیل بندهای وصفی در کتاب مورد پژوهش، مشاهده نمونه‌هایی از تنوع آوایی در نشانه موصولی‌ساز این اثر بود. متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات*، شامل نمونه‌های بسیاری است که در آن بندهای وصفی به جای نشانه موصولی‌ساز «که»، به وسیله نشانه «کی» وارد جمله شده‌اند؛ به عنوان نمونه اگرچه در تمامی مثال‌های معرفی شده در بالا بند وصفی با نشانه موصول‌ساز «که» همراه شده است؛ در نمونه‌های فراوانی مانند جمله شماره «۱۰» در زیر، هر دو بند وصفی به کار گرفته شده به همراه نشانه موصولی‌ساز «کی» وارد جمله شده‌اند.

۱۰) سمی در تن وی است [کی اگر مگس در گوش رود یا در بینی]، آن کند [کی پیاز نرجس و شیر انجیر نکند] (طوسی، ۱۳۷۵: ۲۲۴).

تحلیل انواع بندهای وصفی خروج یافته و کانونی کتاب مورد پژوهش بر اساس این معیار، نشان‌دهنده آن است که هر دو صورت «کی» و «که» در همه بندهای وصفی توصیف‌کننده هسته اسمی در انواع نقش‌های فاعلی، مفعولی، اضافی و متممی رایج است و این دو نشانه محدود به گروه اسمی خاصی نیست. همچنین در متن کتاب، گاه نمونه‌هایی مشاهده می‌شود که در یک جمله واحد مانند جمله شماره «۱۱» در زیر، هر دو شکل نشانه موصولی‌ساز «که» و «کی» همزمان ظهور یافته‌اند.

۱۱) بعضی از شگفتی بود [کی ذکر آن متواتر بود در کتب‌ها] و بعضی از عجایب‌ها [که شنیده‌ام از سیاحان و بر آن برهانی ندیدم قاطع].

مشاهده می‌شود، اولین بند وصفی ظاهر شده در این جمله [کی ذکر آن متواتر بود در کتب‌ها] با نشانه موصولی‌ساز «کی» ظاهر شده است؛ در حالی که بند دوم در همین

جمله در توصیف گروه اسمی «عجایب‌ها» [که شنیده‌ام از سیاحان و بر آن برهانی ندیدم قاطع] به شکل مرسوم امروزی و با نشانهٔ موصول‌ساز «که» بکار رفته است. با این همه تحلیل آماری فراوانی کاربرد هر یک از دو صورت یاد شده در متن کتاب برابر نیست؛ به نحوی که علی‌رغم رواج صورت «که» به عنوان تنها نشانهٔ موصولی ساز فارسی نو (استاجی، ۱۳۸۹: ۱)، کاربرد این صورت در متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* در ۷۳ بند وصفی مشاهده شد که از این میزان ۳۱ بند خروج یافته و ۴۲ بند در جایگاه کانونی خود ظاهر شده بودند. در مقابل کاربرد صورت کمتر شناخته شدهٔ «کی» دو برابر صورت «که» بوده و این موصولی‌ساز در ۱۶۷ نمونهٔ بند وصفی بکار گرفته شده است که از این میان، ۸۸ بند وصفی خروج یافته و ۷۹ بند کانونی بوده‌اند. در زیر چند نمونهٔ بیشتر از بندهای وصفی خروج یافته با کمک نشانهٔ «کی» جهت آشنایی بیشتر ارائه می‌شود:

(۱۲) هرگز بر درختی ننشیند [کی خرما بر آن بود مگر بر درخت مصروم] (طوسی، ۱۳۷۵: ۱۹۴).

(۱۳) ایلیا نام پیغمبری بود [کی این شهر کرد] (همان: ۵۴).

(۱۴) حالت شباب، خمر بود [کی حرارت اصلی تیز می‌کند و تفریح و نشاط و قوه روح افزایش، ولیکن روی عقل بپوشد تا مرآفات دنیا نبیند لاجرم شادی کند] (همان: ۴).

(۱۵) دورترین چیزها دنیاست [کی هر روز از آدمی دورتر می‌شود] (همان: ۱۳۴). مشاهدهٔ چنین تنوعی در متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* همسو با دیدگاه خانلری، نمونه‌ای است ارزشمند از تحولاتی که فارسی نو در دوران رشد و تکوین از سر گذرانده است. دورانی که فارسی نو هنوز به شکل تثبیت شدهٔ امروزی درنیامده و ردّ پای امکانات مختلف این زبان از جمله صورت‌های متنوع آوایی و گاه

لهجه‌ای، در کنار سایر تحولات دستوری و سبکی آن در آثار مختلف به جا مانده از این دوره قابل بازیابی است.

۵-۲- گروه حرف اضافه‌ای

تحلیل داده‌های حاصل از پژوهش حاضر از منظر گروه حرف اضافه‌ای نشان می‌دهد که ۴۳ نمونه گروه حرف اضافه‌ای که در توصیف یک گروه اسمی ظاهر شده‌اند، در این اثر خروج یافته‌اند. این گروه‌های حرف اضافه‌ای توصیف‌گر اسم، با انواع حروف اضافه از جمله «به»، «در»، «جز»، «از»، «چون»، «مگر» و «بر» همراه شده است که به ترتیب در نمونه‌های «۱۶» تا «۲۲» در زیر مشاهده می‌شوند:

۱۶) و در آن شهر مسجدی بکرد [به رخام] (همان: ۵۴).

۱۷) قلاس شهرست [در ترکستان] (همان: ۶۴).

۱۸) شما را هنری نباشد [جز جنگ] (همان: ۱۴۴).

۱۹) این مقدار اینجا کفایت باشد [از صفت عرش] (همان: ۶).

۲۰) آنجا حصن‌هاست [چون باسی و مرجا و ازناس و نخشو] (همان: ۱۵۴).

۲۱) کس ندانست کی آن شهر انطاکیه است [مگر کفشگری کی در سرای او

درختی بود از فرصاد، آنرا ندید] (همان: ۵۴).

۲۲) تخت سلیمان علیه السلام قصری بود [بر صورت دابه چهار پای جنیان]

(همان: ۶۴).

تحلیل انواع گروه‌های حرف اضافه‌ی خروج یافته در متن کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات از منظر وزن دستوری و طول گروه حرف اضافه‌ای، نشان‌دهنده آن است که میانگین طول گروه حرف اضافه‌ای خروج یافته در این اثر برابر ۳/۰۵ بوده و میانگین وزن دستوری این گروه‌ها ۱/۷۸ است. به این ترتیب کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات گروه‌های حرف اضافه‌ای را که بیش از ۳ واژه داشته

اند از جایگاه کانونی خود خارج کرده و در انتهای جمله قرار داده است. خروج گروه حرف اضافه‌ای طولانی و سنگین، همسو با تحلیل هاوکینز (Hawkins) یکی دیگر از راهکارهای متن جهت کاهش بار پردازشی جمله و تسهیل درک آن است.

با در نظر گرفتن مجموع عوامل مورد بررسی از جمله، طول بند وصفی خروج یافته، وزن دستوری سازه و طول گروه حرف اضافه‌ای خروج یافته در متن اثر عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، به نظر می‌رسد در متن این اثر که به لحاظ زمانی به دوره انتهای نثر مرسل و آغاز قدرت‌گیری نثر فنی تعلق دارد، شاهد کاربرد فراوان خروج بند وصفی هستیم.

مطالعات فرانسیس خروج بند وصفی را عامل موثری در تسهیل پردازش متن می‌داند. آزموده و همکاران نیز معتقدند، جنبه‌های نقشی «ایجاد تقابل» و «پردازش آسان» را می‌توان از پیامدهای ساز و کار جابه‌جایی بند وصفی به شمار آورد (آزموده و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۹). بر این اساس متن کتاب عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات با کاربرد فراوان خروج بند وصفی، به لحاظ درک، ساده‌تر و روان‌تر بوده و خروج سازه‌های سنگین طولانی چون گروه‌های حرف اضافه‌ای بلندتر موجب تسهیل درک توسط مخاطب می‌شود.

همانطور که تحلیل متن عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات بر مبنای خروج بند وصفی، خروج گروه حرف اضافه‌ای و وزن دستوری سازه‌های خروج یافته نشان داد، تحلیل ساختاری این عوامل نشان دهنده آن است که نویسنده این متن با در نظر گرفتن وجه روایی متن، با افزایش فراوانی خروج سازه و نیز کاهش وزن دستوری سازه‌ها، به سازماندهی متنی با وزن دستوری سبک‌تر دست یافته است که درک و تحلیل و پردازش آن برای مخاطب راحت‌تر باشد. همچنین فراوانی کاربردهای وصفی در جایگاه فاعلی و مفعولی که دو سازه اصلی جمله هستند نیز از دیگر ابزارهای ساختاری در متن بشمار می‌روند که به نویسنده در نیل به هدف تسهیل متن یاری

رسانده‌اند. به عبارت دیگر، نویسنده عجایب‌نامه با کاربرد بیشتر بندهای وصفی در توصیف گروه‌های اسمی فاعلی و مفعولی، زمینه درک و پردازش بهتر متن توسط مخاطب را فراهم نموده و بدین ترتیب دامنه مقبولیت اثر خود را در میان انواع گوناگون مخاطبان زمانه خود گسترش داده است.

۳- نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از تحلیل متن کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* بر مبنای فرآیند نحوی و اختیاری خروج سازه‌ها در پاسخ به پرسش اول پژوهش، نشان‌دهنده آن است که بیشترین تعداد خروج اختیاری سازه در این اثر، شامل بندهای وصفی است که در توصیف یک گروه اسمی ظاهر شده‌اند؛ به نحوی که از مجموع ۱۶۲ سازه خروج یافته، تعداد ۱۱۹ سازه، بند وصفی بوده و تعداد ۴۳ سازه، نمونه خروج گروه حرف اضافه‌ای محسوب می‌شوند. در عین حال خروج بند وصفی و حفظ آن در این اثر، به شکلی تقریباً برابر رخ داده و نمایش دهنده ۸۸ نمونه خروج بند وصفی در مقابل ۷۹ نمونه حفظ بند در جایگاه کانونی خود است. همچنین در پاسخ به پرسش دوم پژوهش، سهم خروج بندهای وصفی از دو جایگاه اصلی فاعلی و مفعولی برابر ۵۸ درصد بوده، و فراوانی ۴۲ درصدی خروج از جایگاه‌های غیر اصلی جمله چون اضافی، قیدی و متممی، نشان‌دهنده آن است که اگرچه همسو با سلسله مراتب دسترسی موصولی سازی کینان و کامری جایگاه‌های اصلی در این اثر نیز بیشترین سهم خروج را به خود اختصاص داده‌اند، اما سه جایگاه غیر اصلی نیز به نسبتی تقریباً برابر در فرآیند خروج بند وصفی مشارکت داشته‌اند. در این زمینه نیز کتاب *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* رفتاری میانه را نمایش می‌دهد؛ بدین معنی که نه مانند نمونه‌های آثار نثر مرسل عمل می‌نماید و نه دقیقاً همچون متنی متعلق به نثر مصنوع و متکلف.

تحلیل بندهای وصفی و گروه‌های حرف اضافه‌ای خروج یافته در کتاب مورد بررسی از منظر وزن دستوری و طول سازه نیز نشان دهنده رویکرد بینابینی این اثر در حفظ سازه‌ها در جایگاه کانونی و یا خروج از آن است. به عبارت دیگر، این اثر با طول بند برابر ۶/۸۴ و وزن دستوری ۳/۵۸ در جایگاهی مابین همین شاخص‌ها در نمونه نشر مرسل *سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی* (طول بند برابر ۶/۲۹؛ وزن دستوری ۳/۳۲) و نشر مصنوع و متکلف *سفرنامه خطای‌نامه* (طول بند برابر ۸/۱۰، وزن دستوری ۴/۰۰) قرار دارد.

در نهایت تحلیل مجموع عوامل فوق، همسو با شمیساو ناتل خانلری تأییدی است بر این واقعیت که تحول زبانی امری نسبی و تدریجی است که آهسته و اندک اندک به وقوع می‌پیوندد و رد پای آن را با تحقیق و نکته سنجی می‌توان در جنبه‌های مختلفی از آثار تاریخی به جا مانده از گذشته باز جست. همانطور که متن *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* در زمینه تنوع آوایی نشانه موصولی ساز فارسی بستری برای به تصویر کشیدن سیر تثبیت این نشانه بوده است، در زمینه عنصر سبکی تأثیرگذاری همچون خروج سازه نیز، این اثر از سبکی میانه‌رو و معتدل برخوردار است که نه به اندازه متون دوره نشر ساده و مرسل به دور از آرایه‌های ادبی و پیچیدگی‌های ساختاری است که بتوان متن آن را صورت مکتوب زبان گفتاری آن دوره به شمار آورد و نه به پیچیدگی و غموض متون دوره‌های بعد از خود است که در کنار سایر شاخص‌ها چون کاربرد تشبیهات و استعاره‌ها و تضمین‌های بسیار، وجود جملات طولانی، جملات مرکب و استفاده از جمله‌های پیرو مکرر در نقش پیروهای وصفی و بدلی از مشخصه‌های تأثیرگذار آن در پیچیدگی و دیرپایی متن معرفی شده است. به عبارت دیگر، مؤلف اثر *عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات* با اتخاذ رویکردی میانه‌رو در میزان خروج سازه و طول سازه‌های خروج یافته همچون بند وصفی و گروه حرف اضافه‌ای قادر به خلق متنی شده است که هم جذابیت‌های یک نشر پخته را به تصویر

بکشد و مخاطب را مسحور هر دو ساحت قدرت متن و محتوای عجایب‌نامه نماید؛ و هم در عین حال، چندان پیچیده نباشد که مخاطب عام در پیچ و خم جملات وصفی طولانی و گروه‌های حرف اضافه‌ای بلند، روایت را گم کرده و ارتباطش با اعجاب متن و سحر روایات غریب گسسته شود.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. بهار، محمد تقی (۱۳۵۵)، سبک‌شناسی، تهران: امیرکبیر.
۲. دمشق، محمد بن ابی طالب (۱۳۸۲)، نخبة‌الدهر فی عجایب البر و البحر، به کوشش سید حمید طبیبیان، تهران: اساطیر.
۳. رامهرمزی، بزرگ بن شهریار (۱۳۴۸)، عجایب هند، به کوشش محمد ملک‌زاده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۴. سیرافی، حسن (۱۳۸۱)، سلسلة‌التواریخ (اخبار الصين و الهند)، ترجمه حسین قوچانلو، تهران: اساطیر.
۵. شمیسا، سیروس (۱۳۶۹)، تاریخ تطور نثر فارسی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۶. طبری، محمد بن ایوب (۱۳۹۱)، تحفة‌الغرایب، جلال متینی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۷. طوسی، محمد بن محمود (۱۳۷۵)، عجایب‌نامه: عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات، به تصحیح جعفر مدرس صادقی، تهران: مرکز.
۸. قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۹۲)، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، به کوشش مسعود غلامیه، یوسف بیگ‌باباپور، تهران: مجمع ذخائر اسلامی.

۹. منزوی، علینقی و حبیب الله عظیمی (۱۳۳۲)، فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمدمشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. موجانی، سیدعلی و امیریزدان علیمردان (۱۳۷۷)، فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.
۱۱. ناتل خانلری، پرویز (۱۳۸۷)، تاریخ زبان فارسی، تهران: فرهنگ نشر نو.

ب) مقاله‌ها

۱. آزموده، حسن؛ محمد عموزاده و والی رضایی (۱۳۹۶)، «بررسی جابه جایی بند موصولی فارسی در زبان فارسی امروز بر اساس دستور کلام»، فصلنامه علمی-پژوهشی زبان پژوهی دانشگاه الزهراء، سال ۹، دوره ۲۴، صص ۸۵-۵۹.
۲. ابیضی اسفهلان، پروین و احمد محمدی (۱۳۹۹)، «بررسی و مقایسه مضامین مشترک در تحفة الغرائب طبری و عجایب نامه همدانی». سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)، دوره ۵۵، صص ۲۸۵-۳۰۷.
۳. استاجی، اعظم (۱۳۸۹)، «بررسی تاریخی کارکردهای چندگانه «که» در فارسی امروز»، مجله زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان دانشگاه فردوسی مشهد، سال ۳، صص ۱-۱۳.
۴. اشکوار، محمد جعفر؛ سیدجمال موسوی و مسعود صادقی (۱۳۹۶)، «عجایب-نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره بندی»، مطالعات تاریخ اسلام، سال ۳۳، صص ۲۹-۵۲.
۵. راسخ مهند، محمد و همکاران (۱۳۹۱)، «تبیین نقشی خروج بندموصولی در زبان فارسی»، مجله پژوهش‌های زبان‌شناسی، سال ۱، صص ۲۱-۴۰.

۶. زمردی، حمیرا و فاطمه مهری (۱۳۹۳)، «عجایب‌نامه‌ها و متون عجایب‌نامه‌ای: معرفی ساختاری متن‌ها»، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۲۶، صص ۳۳۹-۳۵۴.

۷. سلطانی‌نیا، وحیده؛ مریم غلامرضاییگی و مریم شایگان (۱۴۰۲)، «بررسی ویژگی‌های سبکی عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات طوسی با تأملی در سطح فکری». سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، شماره ۸۵، صص ۱۳۷-۱۵۳.

۸. سهل‌الدین، مائده (۱۴۰۱)، «بررسی تطبیقی برخی عناصر عجایب‌نامه‌ها با بعضی متون ادبی و اسرائیلیات مفسران»، نامه فرهنگستان، شماره ۸۳، صص ۱۰۱-۱۲۳.

۹. غلامرضاییگی، مریم و وحیده سلطانی‌نیا، (۱۴۰۰)، «بررسی نحله‌های فکری - اعتقادی مؤثر بر توصیف آفرینش در عجایب‌المخلوقات طوسی»، نثر پژوهی ادب فارسی، شماره ۵۰، صص ۱۷۵-۱۹۷.

۱۰. میزبان، الهام، علی‌علیزاده و اعظم استاجی (۱۳۹۹)، «مقایسه خروج بند موصولی در سفرنامه‌های زبان فارسی (با تمرکز بر سه سفرنامه)»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال ۴، دوره ۴۸، صص ۵۳-۷۱.

۱۱. ----- (۱۴۰۱)، «دلایل خروج بند موصولی در متون تاریخی: مطالعه موردی سفرنامه ناصر خسرو»، فصلنامه علمی زبان پژوهی دانشگاه الزهراء، سال ۱۴، دوره ۴۴، صص ۱۸۱-۲۰۸.

ج) پایان‌نامه‌ها

۱. پیری، حامد (۱۳۹۰)، «سبک‌شناسی کتب تاریخی عصر صفویه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی عیسی نجفی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی.

۲. حیدری، جبرائیل (۱۳۹۵)، «بررسی تفاوت سبک‌های نثر فنی دبیرانه و مرسل علمی در سطح ساختمان نحوی جملات مرکب، با تکیه بر تاریخ جهانگشای جوینی و اخلاق

ناصری خواجه نصیرالدین طوسی»، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی مهدی کمالی، دانشگاه زنجان، دانشکده علوم اجتماعی.

۳. شهابی محمدآبادی، مریم (۱۳۹۰)، «بررسی ویژگی‌های نحوی نثر فارسی دوره صفویه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی فریده حق‌بین، دانشگاه الزهرا.